

• Գ. ՐԱԽՕՍԱԿԱՆ •

ՍԵՔԵՆՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ: Գրեց՝ Գ. Արգար-
եան: ՀՍԳԱ Հրտ. Երևան 1965, 252 էջ:

Սերէոսի Պատմութիւնը իր հրատարակութեան (1851) անմիջապէս յետոյ՝ առիթ տուաւ բանասիրական քննութիւններու եւ տարակարծութիւններու (տե՛ս Մալխասեանի յառաջաբանը, էջ ԺԹ. Փննութիւններ Սերէոսի մասին): Այս քննութեանց զխառն առարկան եղան Սերէոսի Պատմութեան առաջին երկու դպրութիւնները: Բանասէրները բաժնւ-
ւեցան երկու կարծիքի. ոմանց համա-
ձայն՝ առաջին երկու դպրութիւնները մաս չեն կազմեր Սերէոսի գրութեան. (անոնք այդ երկու գրքերը կոչած են Կեղծ Սերէոս, կամ Անանուն Հեղինակ): Ուրիշներու համաձայն՝ այդ երկու գր-
պրութիւնները անհրաժեշտօրէն կապուած են ամբողջ գրքին, եւ հետեւաբար հա-
րազատ մասերն են Սերէոսի Պատմու-
թեան: Մալխասեան, որ վերջին ուսում-
նասէրն եղաւ եւ այս վերջին կարծիքին պաշտպան հանդիսացաւ, իր քննական հրատարակութեամբ (1939ին) կարծես հարցը փակեց ի նպաստ հարադատու-
թեան:

Սակայն, հարցը փակուած չէ, եւ Հա-
յաստանի մէջ նոր ուսումնասէր մը՝ Գ. Արգարեան, այս հարցը կրկին կ'արծար-
ծէ: Արգէն զանազան արժէքաւոր յոդ-
ուածներով իր նոր կարծիքը յայտնելէ
հտք, 1965ին գրքոյով մը կ'ամփոփէ իր
տեսակէտները: Գիրքը բաղկացած է 252
էջերէ: Ունի յառաջաբան մը (էջ 7-14),
ուր քննելի հարցին պատմականը կը ներ-
կայացուի: Ապա երեք գլուխներու մէջ՝
երեք հիմնական հարցեր կը քննուին.

Ա. — Հեղինակի հարց. «Սերէոս թէ ին-
սրով» (էջ 15-29):

Բ. — Առաջին երկու դպրութիւններուն

խնդիրը. «Անանունի հատուածը եւ
նրա յօրինման ժամանակը» (էջ 30-
133):

Գ. — Բնագրի վերականգնում (էջ 134-206):

Յաջորդաբար կու տայ ուսերէն ամ-
փոփոյքը (էջ 207-231) եւ զրականութեան
բաժինը (էջ 232-242): Հուսկ՝ գիրքը կը
փակուի յատուկ անուններու խնամուած
ցանկով մը (էջ 243-252):

Առաջին եւ կարեւոր հարցը՝ որ հեղի-
նակը մեր առջեւ կը դնէ, Պատմութեան
ամբողջ գրքին հեղինակի խնդիրն է. եւ
ասիկա առաջին անգամն է որ խնդրի ա-
ռարկայ կը դառնայ: Արգարեան այս մա-
սին բոլորովին նոր տեսակէտ առաջ կը
բերէ, Սերէոսի փոխարէն՝ Խոսրով անուն
հեղինակի մը վերագրելով գիրքը, հաս-
տատելով թէ Սերէոսի «Պատմութիւն ի
Հերակլ» գիրքը տակաւին չյայտնուած
պատմական դործերուն կը պատկանի:

Հարցը ծագած է անկէ որ Սերէոսի ա-
նունով հրատարակուած Պատմութեան
գիրքը մեղի հասած է միակ ձեռագրի մը
մէջ (Մաշտոցի անուան Մատենադարանի
թիւ 2639), գրուած 1672ին Բաղէշի Ս.
Կարապետ կամ Ամրտոյրու վանքին մէջ,
այլ պատմագիրներու շարքին:

Բայց ճիշտ այս ձեռագրին մէջ Սերէո-
սի վերագրուած Պատմութիւնը անվերնա-
գիր է այժմ, կ'երեւի անոր առաջին թեր-
թը պակաս ըլլալուն պատճառով: Սա-
կայն Վարդան Բաղիշեցի, որ անպայման
տեսած էր ձեռագիրը իր լաւագոյն վիճա-
կին մէջ, յիշելով Ամրտոյրու վանքին ձե-
ռագիրները՝ կը խօսի նաեւ այս ձեռագրի
մասին եւ զանազան պատմիչները կը թը-
ւէ՝ այն կարգով եւ թիւով որ այժմ ա-
նոնք կը գտնուին վերոյիշեալ ձեռագրին
մէջ. «Աղաթանգեղոս, Մովսէս, Եղիշէ,
Ներսէսի Պատմութիւն, Ղազարու Փար-
պեցւոյ եւ Խոսրովու», (միայն թէ, ինչ-
պէս կը ծանուցանէ Արգարեան, ներկայիս
նոյն ձեռագրին մէջ մտած է նաեւ Կորիւ-
նի Վարդ Մաշտոցի-ն): Ուրեմն, Վարդան
Բաղիշեցի նոյն ձեռագրին վերջին պատ-
մութիւնը, որ հրապարակ եղաւ Սերէոսի

անունով, ճանչցած է իրրեւ Խոսրովի
գործ. թէեւ Արգարեան կը խոստովանի
թէ «մեզ յայտնի չէ թէ Վարդան Բաղիշե-
ցին ո՞րտեղից է վերցրել Խոսրովի անու-
նը: Փաստն այն է որ նա այդ անունը նը-
շում է առանց կասկածի, որպէս յայտնի
իրողութիւն՝ միւս նշանաւոր պատմիչնե-
րի հետ» (էջ 25): Այս իրողութիւնն է,
անշուշտ, որ յարգելի բանասէրը մղած
պիտի ըլլայ վերատեսնելու եւ տարակոյ-
սի տակ դնելու բանասիրութեան մէջ ընդ-
հանրացած Սերէոսի անունը. եւ ինչպէս
ինքը կ'ըսէ, առաջին անգամ 1834ին Յով-
հաննէս Շահխաթունեանն է՝ որ հանդի-
պելով Էջմիածնի մէջ «անխորազիր բնա-
գրի» մը, կ'ենթադրէր որ ան Սերէոսի
Պատմութիւնն ըլլար:

Մատիկեան 1851ին կը հրատարակէ
զայն «Սերէոսի Եպիսկոպոսի Պատմու-
թիւն ի Հերակլ» խորագրով, եւ այնու-
հետեւ կ'ընդհանրապէս այդ անունը: Վե-
րոյիշեալ ձեռագրէն բաղմաթիւ ընդօրի-
նակութիւններ կը կատարուին, որոնք ա-
մէնքն ալ անվարան Սերէոսի անունը կը
գրծմեն այդ ձեռագրի օրինակներուն
վրայ: Սերէոսի անունը ծանօթ էր հին
պատմիչներուն, որոնք անոր պատմու-
թեան վերնագիրը գիտեն Պատմութիւն
Հերակլի կայսեր, կամ Ի Հերակլ, կամ
լոկ Հերակլ:

Բայց այս խորագրին համեմատութիւնը
պատմութեան պարունակութեան հետ,
ցոյց կու տայ որ ան լիովին չի համապա-
տասխաներ գրքին, որովհետեւ հոն Հե-
րակլ կայսեր մասին 40 գլուխներէն հա-
զիւ տասին մէջ խօսուած է: Նկատողու-
թիւն մը, որ թէեւ ըրած էին Գաթրճեան
եւ Ակինեան, բայց չէին հանած ո՛չ Մալ-
խասեանի հետեւանքը, որ իր հրատարա-
կութեան մէջ խորագրէն դուրս ձգեց այդ
անունը, դնելով պարզապէս Սերէոսի Ե-
պիսկոպոսի Պատմութիւն, եւ ո՛չ մանա-
ւանդ Արգարեանի, որ ինչպէս տեսանք,
Սերէոսին վերագրելու տեղ՝ զայն կը վե-
րագրէ Խոսրովի:

Հուսկ Արգարեան կը նկատէ որ «միջ-
նադարեան ո՛չ մի մատենագրական յուշ-

արձանում չի պահպանուել ո՛րեւէ տեղե-
կութիւն՝ որից երեւար որ այժմ Սերէո-
սին վերագրուող երկը միջնադարում
նոյնպէս զիտուել է որպէս Սերէոսի
գործ: Ընդհակառակը, մի շարք պատմիչ-
ներ — Թ. Արծրունի, Ստ. Ասողիկ, Յովհ.
Դրասխանակերտցի, Վարդան Արեւելցի,
եւ այլք — երբեմն բառացի մէջբերումներ
են կատարում Սերէոսի վերագրուող եր-
կից, բայց նրանցից ո՛չ մէկը՝ բացի Ասո-
ղիկից, չի նշում Սերէոսի անունը: Ասո-
ղիկն էլ այդ անունը յիշատակում է հայ
պատմիչների ընդհանուր ցուցակում, եւ
ո՛չ թէ «Տիեզերական Պատմութեան» այս
կամ այն հատուածի կապակցութեամբ,
որով հնարաւոր լինէր որոշել թէ Տիեզե-
րական Պատմութեան ո՞ր հատուածին է
վերաբերում Սերէոսի անունը» (էջ 19-
20): Ասկէ կը հետեւցնէ յարգելի հեղի-
նակը՝ թէ «հետազոտութիւնը պարզում է
որ Սերէոսի վերագրուող պատմութեան
մէջ չհասած ձեռագրերի մի խումբ զըր-
կուել է երկի խորագրից դեռ շատ վաղ
ժամանակներում, եւ ընդօրինակուած է
եղել առանց հեղինակի անուան» (էջ 20):
Եւ Ժ. դարու ձեռագիր ժողովածոյ մը,
որ այժմ կը պահուի Երեւանի Մատենա-
դարանի մէջ (թ. 2679, ընդօրինակուած
971 թուականին), Սերէոսի պատմութե-
նէն ամբողջ հատուած մը մէջբերած է՝
առանց անունի (Սերէոսի Պատմ. էջ 133
տող 325-ն մինչեւ էջ 135 տող 26, այն է,
Ներսէս կաթողիկոսի գրած նամակէն
հատուած մը):

Ասոր հակառակ՝ Ուխտանէս կը յիշէ
Հերակլի Պատմութիւնը, անկէ մէջբերե-
լով Սմբատ Բագրատունիի մասին՝ թէ
«բազում պատերազմունս վատնեալ եւ
վանեալ է ի Հայս, ի Յոյնս եւ ի Պարսիկս,
որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւն Հերակ-
լի». բայց մեր ձեռքը եղած Պատմութիւ-
նը կը խօսի միայն Սմբատի Պարսից եր-
կին մէջ կատարած պատերազմներու
մասին: Միւս կողմէն Մաշտոցի անուան
Մատենադարանի թիւ 7729 եւ 993 ձեռա-
գիրները պահպանած են «ի Պատմութեան
Հերակլի» խորագիրը կրող հատուածներ,

որոնք մեր ձեռքը ունեցած Սերէոսի Պատմութեան չեն համապատասխաներ. ուստի Արզարեան կ'ողջ ենթադրել որ անոնք հաւանօրէն հարազատ Սերէոսի Պատմութեան մնացած հատուածներ են: Հետեւաբար, Արզարեան մինչ մէկ կողմէն Սերէոսի անունով հրատարակուած Պատմութեան գիրքը կը վերագրէ Պոստոլի, միւս կողմէն յոյս կը ներշնչէ թէ իրական Սերէոսի Պատմութիւնն ի Հերակլ գրութիւնը կրնայ երեւան ելլել:

Մենք, գրախօսականի այս համառօտ գրութեան մէջ, չենք ուզեր քննութեան առնել տրուած փաստերը. սակայն անկեղծօրէն պիտի ըսենք թէ մեր առաջին տպաւորութիւնը եղած էր թէ Արզարեանի փաստերը շատ տրամաբանական եւ համոզիչ էին ի նպաստ Պոստոլի վերագրումին: Բայց աւելի մօտէն քննութիւնը մեզ առաջնորդեց վերապահումներ ունենալու: Այդ մասին ծրագիր ունինք առանձին յօդուածով արտայայտուել յետագային:

Ու թէեւ Գ. Արզարեանի գրութեան մէջ ամէնէն կարեւորը դուրսէն այս հարցը տեսնուի, բայց անոր դրական եւ արդիւնաւոր դործը յաջորդ գլուխներուն մէջ փնտռելու է, ուր պատմութեան գրքին հասկացողութեան եւ ճշտումներու ի նըպաստ բերած նորութիւններ կան: Եւ մեր ձեռքը հասած գրքին արժէքը կը մնայ նոյն, ո՛վ ալ ըլլայ հեղինակը, Սերէոս կամ Պոստոլ. բայց Արզարեան բնագրին հասկացողութեան տեսակէտէն իր անգրագոյն ըրած ուսումնասիրութեամբ բոլորովին նոր լոյս կը սփռէ: Ասիկա գրքին երկրորդ գլուխին նիւթը կը կադմէ, այսինքն «Անանունի Հատուածը եւ նրա յօրինման ժամանակը»:

Ծանօթ է որ Սերէոսի պատմութեան առաջին «երկու Դպրութիւնները» կամ «չորս գլուխները» բանասիրութեան մէջ վէճի առարկայ եղած են՝ գրքին ամբողջութեան հետ ունեցած առնչութեան նկատմամբ. ուրիշ խօսքով, թէ արդեօք անոնք հարազատ մաս են գրքին՝ թէ ոչ: Եւ երկու հակընդդէմ կարծիքներ կը

տիրեն: Անհարազատ նկատողները այս մասը կոչած են Անանունի Պատմութիւն, կամ կեղծ Սերէոս: Արզարեան այս վերջին տեսակէտը կը պաշտպանէ՝ հակառակ Մալխասեանի, որ իր քննական հրատարակութեան մէջ զանոնք հարազատ նկատած էր: Թէեւ բանասիրութեան համար Արզարեանի տեսակէտը նորութիւն մը չէ, սակայն նորութիւն է այդ տեսակէտի ի նպաստ բերած փաստերն ու մանաւանդ անոր յօրինման ժամանակի ու հեղինակի մասին ըսածները: Արզարեան նորութիւն մըն է Արզարեանի վարկածը՝ թէ Սերէոսի առաջին երկու գլուխներու հեղինակը եղած ըլլայ Յովհ. Տարօնեցի՝ Ժ. դարու հեղինակ մը, որ Բագրատունեաց պատմութիւն մը շարադրած էր «Ի սկզբանց անտի» մինչեւ 887 թուականը (էջ 129), այն է Աշոտ Բագրատունիի դահաւայութիւնը. որմէ ետք պիտի խօսէր Բագրատունի թագաւորներու ժամանակագրութեան մասին: Հեղինակը, Պետրոս Գետադարձ (1019-58) կաթողիկոսի հրամանով ձեռնարկած է իր գործին: Թէեւ ձեռագիրը, որ այս տեղեկութիւնները կու տայ (Մաշտոց. Մատեն. թիւ 1775) հատուած մը միայն պահած է այս պատմութեան (էջ 8բ-16ա), այնուհանդերձ Արզարեան կը համարի թէ ատիկա շարունակութիւնը ըլլայ Անանունի Պատմական հատուածին:

Հեղինակի այս որոշումով՝ կարեւոր հարց մըն ալ կը լուծուի, որ է Ստեփաննոս Տարօնեցիի ինքնութեան հարցը, յիշուած Անանունի հատուածին մէջ:

Մալխասեան, որ վերոյիշեալ հատուածը Սերէոսի հարազատ գործը կը նկատէր, համարած էր՝ թէ Ստեփ. Տարօնեցին Ե. դարու ապրող փոքր թարգմանիչներէն մէկը եղած ըլլար: Արզարեան իրաւամբ դայն կը նոյնացնէ Ստ. Ասողիկի հետ, որմէ քաղած է վերոյիշեալ հատուածին մէջ եղած Սասանեան թագաւորներու ցանկը, եւ ոչ թէ հակառակը, ինչպէս կը համարէր Մալխասեան: Արզարեանի պատճառաբանութիւնը ուղիղ եւ

համոզիչ է, թէեւ տարբեր մեկնութեան կարելիութիւնը չի մերժեր:

Յովհ. Տարօնեցի, որ իրրեւ նոր հեղինակը կը հանդիսանայ Անանունի հատուածին, պէտք է նկատել իրրեւ խմբագրող. որովհետեւ հոն օգտագործուած են զանազան հեղինակներ՝ սկսեալ Ագաթանգեղոսէն, Մարաբաս Մծուրնացիէն եւ հուսկ Փաւստոս Բիւզանդ, որ ժամանակագիր անունով յիշուած է: Արզարեանի դրական եւ կարեւոր արդիւններէն մէկն ալ զանազան հեղինակներու վերաբերեալ մասերուն ճշտումն է: Այսպէս որ. Ագաթանգեղոսի վերագրուած է ոչ միայն արձանագրութեան վերտառութիւնը «Ես Ագաթանգեղոս գրեչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի» (Սեր. Պատմ. էջ 2), այլ մանաւանդ Մամիկոնեան տոհմին ազգացեղութեան վերաբերեալ հատուածը, որ Սերէոսի ներկայ ձեռագրին մէջ թուղթի մը անկումով կցուած է Սասանեան արքաներու ցանկին:

Արզարեանի փաստը հոս դրական է եւ համոզիչ՝ քանի որ յեցած Սիմէոն Ապարանեցիի վիպասանութեան վրայ, որ յաւաստութեամբ մէջ կը բերէ յիշեալ հատուածը, յայտնի կ'ըսէ թէ իր հեղինակը Մամիկոնեան տոհմի պատմութեան համար՝ ոչ թէ Մովսէս Պորենացիի, այլ Ագաթանգեղոսի ուղած է հետեւիլ, անոր որ ձեռնաց գեոպաններէն իմացած եւ մեղի աւանդած է: «Ագաթանգեղոսի գով հետեւեալ, Այն որ զղեսպանս ձեռնաց հայցեալ, ի սոցանէ զսոյգն ուսեալ, Յորմէ գրով մեղ աւանդեալ» (86): Ասով կը լուծուի նաեւ այն հարցը՝ թէ ո՛վ է այն, որ Պոստոլի արքունիքին մէջ լսած էր Մամիկոնեաններու նախահայրերուն ձեռնաստանէն եկած ըլլալը: Եթէ Սերէոսի վերագրենք հատուածը, հոն առաջին դէմքով խօսող անձը ինքը Սերէոսը պէտք է ըլլայ է. դարուն հեղինակ, իսկ Պոստոլ արքան՝ Պարսից թագաւորը, որուն արքունիքը զացած պիտի ըլլար Սերէոս եւ

լսած իր աւանդած պատմութիւնը: Սակայն այդ տողերուն մէջ խօսողը Ագաթանգեղոսն է, որ դտնուած է Հայոց Պոստոլ թագաւորի արքունիքը, ու հոն ձեռնաց թագաւորի զեպաններէն լսած այն աւանդութիւնը: Այս կարծիքը արդէն յայտնած էր Հ. Ղ. Ալիշան, իր Սոփերքի Զ. հատորին 153 ծանօթութեան մէջ (Սոփ. Ը. էջ 144-145), ինչպէս նկատած է յարգելի հեղինակն ալ:

Երկրորդ հեղինակը, հնութեան կարգով, Մար-Արաս Մծուրնացին է, որ վերոյիշեալ Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը դտած եւ ընդօրինակած է իր պատմութեան գրքին մէջ, երբ Սանատրուկ թագաւորի պալատի սիւները Պարսկաստան փոխադրելու առիթով յայտնուած է ան:

Անանունի հատուածին երրորդ հեղինակ մըն ալ կայ՝ որ Մարաբասի աշակերտներուն մօտ, Միջագետքի մէջ, գրուած է Մարաբասի մատենը եւ անոր հիման վրայ շարադրած իր պատմութիւնը. «Անդ հայելով ի մատենան Մարաբասայ փիլիսոփայի Մծուրնացուց... զոր իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն՝ կամեցայ ձեզ գրուցակարգեր»: Այս հեղինակն է յառաջարկին մէջ խօսողը եւ գրութեան ծրագիրը յայտնողը, խոստանալով գրել չգրուած ժամանակներու եւ նախնի քաջերու պատմութիւնը: «Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանսորադրեալ ժամանակ(աց) եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկելով գրուիմ զիպասանութիւնս»: Ճիշտ է Արզարեանի զիտողութիւնը՝ թէ չգրուած ժամանակներու պատմութիւնը գրի առնող հեղինակը պէտք էր ապրած ըլլար Մ. Պորենացիէ առաջ: Հետեւաբար, չէր կրնար ըլլալ նոյնինքն Սերէոս, եւ թէ առնուազն Ե. դարուն սկիզբները ապրած մէկը պէտք էր ըլլալ, քանի որ «միայն այդ դարում է հնարաւոր հանդիպել Մարաբասայ Մծուրնացու աշակերտներին»: Սոյն հեղինակը պատմութեան վրայ խօսած պահուն, կը յիշէ ժամանակագիր մը, որուն ինքնութեան մասին բանասիրու-

Թեան մէջ եղած են զանազան կարծիքներ, նոյնացնելով զայն կա՛մ Եւսեբիոս կեսաւրացիին, կա՛մ Ագաթանգեղոսի, կա՛մ Փ. Բիւզանդացիի եւ կա՛մ ալ Մարարաս Մծուրնացիին:

Արգարեան, համեմատելով Պրոկոպիոս յոյն պատմիչին քով յիշուած Հայոց պատմութեան հատուածները եւ Փ. Բիւզանդացիի եւ Անանուհի հատուածին մէջ եղած հատուածները, կը յանդի այն եղբակացութեան՝ թէ «Ժամանակագիրը նոյնինքն Բիւզանդարանի հեղինակն է» (107):

Այսպէս, զանազանելէ ետք՝ Անանուհի հատուածին մէջ խօսող տարբեր հեղինակները, կը վերնան հակասութիւնները, որոնք անխուսափելիօրէն կը ստեղծուէին երբ զայն կը վերագրէին Սերէոսի, է. դարու հեղինակին, որ մերթ կը ներկայանար Մարարաս Մծուրնացիի աշակերտներու ժամանակակից, մերթ խոսքով թագաւորի պալատին մէջ պաշտօնավարող պալատական, երբեմն իբրեւ առաջին պատմիչ Հայկի, Բելի, եւ այլ քաջերու, կամ չգրուած ժամանակներու պատմութեան, հետեւաբար կանխող Մ. Խորենացիին:

Մինչ Արգարեանի տուած լուծումով՝ բաւական դոճացուցիչ բացատրութիւն մը կը դնէ «Սերէոսի Առեղծուածը»: Կը մնար ճշտել թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս այս Անանուհիին Հատուածը Սերէոսի պատմութեան գրքին սկիզբը եկած ու կցուած էր: Արգարեան կը պատասխանէ թէ ան է. դարէն մինչեւ ԺԳ. դար միացած չէր, բայց ԺԳ. դարուն Սիմէոն Ապարանեցիին արդէն զայն տեսած է Ղազար Փարպեցիի պատմութեան առջեւը, եւ կարծած է որ ան Ղազարի պատմութեան մասը ըլլայ, քանի որ անխորազիր է հատուածը: Յետագային ան ընդօրինակուած է Ղ. Փարպեցիի պատմութեան վերջ, ու միացած ուրիշ անխորազիր պատմութեան մը հետ, որ հրատարակուեցաւ իբրեւ Սերէոսի Պատմութեան գիրքը:

Ո՞վ էր, սակայն, Անանուհի հեղինակը

կամ լաւ եւս խմբագիրը: Ինչպէս արդէն նշեցինք, Արգարեան զայն կը վերագրէ Յովհաննէս Տարօնեցիի, որ Բագրատունեաց պատմութիւն մը շարագրած է սկըսելով «Ի սկզբանց անտի» մինչեւ 887. եւ յետոյ պիտի խօսէր հանգամանօրէն Բագրատունի թագաւորներու մասին: Սակայն, այս երկու գրութիւնները իրարու կապելու համար՝ Արգարեան կը դիմէ ենթադրելու որ միջանկեալ մի թերթի չափ նիւթ կը պակսի. նման պակասի ենթադրութիւն կ'ընէ սկզբնաւորութեան համար, ուր պէտք էր Յ. Տարօնեցիի անունը եւ անոր յառաջաբանը ըլլալ:

Բնականաբար այս ենթադրութիւնները կը տրուին իբրեւ լուծում՝ «Սերէոսի Առեղծուածը» լուսաբանելու համար. բայց տակաւին ենթադրութեան սահմանէն ելլելու համար կը կարօտին աւելի դրական փաստերու: Մինչդեռ հոն՝ ուր դրական փաստերը կան, պէտք է ըսել թէ «Առեղծուածը» բաւարար ու դոճացուցիչ կերպով լուծուած եւ պարզուած է:

Գ. գլուխը նուիրուած է բնագրի վերականգնումի աշխատանքին, ուր բազմաթիւ սրբագրութիւններ կ'առաջարկուին, որոնք բնագիրը մեծապէս կ'ուղղեն եւ հասկնալի կը դարձնեն: Կանգ կ'առնենք պահ մը յառաջաբանին մէջ յիշուած «հինգ քաղաքացի» բառին սրբագրութեան վրայ, որ բանասիրական տեսակէտէն ալ մեծ կարեւորութիւն ունի. եւ ըստուգիլ յարգելի հեղինակը երկար խօսած է Բ. գլուխին մէջ, ցոյց տալով այդ ընթերցումին առաջ բերած ծանր հարցերը: Անանուհի Հատուածին յառաջաբանին կամ «խոստարանութեան» մէջ կ'ըսուի՝ թէ պիտի յիշատակէ «զամա եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն». եւ թէ Մարարաս Մծուրնացիին Սանատրուկի պալատին աւերակներու մէջ գտած արձանագրութեան վերայ տեսած է դրոշմուած «զամա եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն» Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն գպրութեամբ»: Դար մը տանջուած են բանասէրները՝ գտնելու համար թէ որո՞նք էին այդ հինգ թագաւորները: Եւ իւրաքանչիւրը առաջարկած

է կա՛մ պարսիկ թագաւորներ՝ Որմիզդ, Խոսրով Ապրուէզ, Կաւատ, Արտաշէր, Յազկերտ (Ադոնց), կա՛մ հռոմէացի կայսրներ՝ Մօրիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ եւ Կոստաս (Մալխասեան), կա՛մ երկուքը միացնելով՝ Մօրիկ, Խոսրով Ապրուէզ, Հերակլ, Կոստանդին, Յազկերտ (Ակինեան), կա՛մ սելեւկեան երեք թագաւորներ՝ Սելեւկոս Նիկանոր, Անտիոքոս Աստէր, Անտիոքոս, Թէոս, եւ երկու պարթեւ՝ Արշակ մեծ եւ Արշակ քաջ (Ն. Մառ), կա՛մ ալ հինգ թագաւորութիւններ՝ Սելեւկեան, Պարթեւ, Հռոմէացի, Հայ եւ Սասանեան (Ակինեան Բ. կարծիք): Այս բոլոր իրարմէ տարբեր թեր ու դէժ կարծիքները թողնով, Արգարեան չինգ բառը կ'ուղղէ Հին-ի, հետեւելով այս կէտին մէջ Ք. Պատկանեանի, բայց բերելով նոր ու տրամաբանական փաստեր. միայն թէ հոս ալ հարկ է ենթադրել որ ձեռագիրը բաւական կանուխէն խաթարուած ըլլայ, քանի որ ԺԵ. դարուն Սիմէոն Ապարանեցիին Հինգ բառը կարդացած էր եւ ինքն ալ իր կարգին կը թուէր հատուածին մէջ յիշուած հետեւեալ հինգերը. Զարեհ, Արմոզ, Սարհանգ, Շաւարշ եւ Փառնաւաղ, հայ թագաւորներ, որ ըստ Սիմէոնի՝ Պարթեւներուն ալ տիրած ըլլալու էին:

Քննուած ու ճշտուած են 46 տեղիք, որոնց մէջ կան խեղապէս շատ կարեւորներ, ինչպէս են պակասող թերթի յայտնաբերում (ԼԴ), որով կը լրանայ՝ գոնէ պարունակութեան կողմէ՝ բնագրին պակասը. թերթի յաւելում, որ Սերէոսի պատմութեան չի պատկանիր (ԼԹ), թերթերու ետեւառաջութիւն (ԽԶ), որով կ'ուղղուի պատմութեան գրքին վերջաւորութիւնը: Ասոր վրայ աւելցնելու է իջմիածին թերթին մէջ Արգարեանի հրատարակածը, որով կ'ամբողջանայ ու կը նկարագրուին Կոստաս հատուածը՝ ուր կը նկարագրուին Կոստաս Կաթողիկոսի ձեռքով եղած Հռիփ-սիմեանց տաճարի շինութեան պարագաները: Այս բոլորին մէջ, Գ. Արգարեանի կատարած գործը իսկապէս դրական է եւ մեծապէս կը նպաստէ Սերէոսի Առեղ-

ծուածի լուծումին: Եթէ չենք կրնար անվերապահ ընդունիլ իր բոլոր եղբակացութիւնները, առիկա չի տկարացնէր անոր դրական կողմերը: Մեր տարբեր տեսակէտները յաջորդաբար պիտի յայտնենք առանձին յօդուածով, ո՛չ թէ քննադատելու նպատակով, որքան՝ նոր լուսաբանութիւններու առիթ ընծայելու համար: Կը շնորհաւորենք Յարգելի Հեղինակին գործը եւ կը մաղթենք անդրադոյն նուաճումներ:

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

ELISE CIARENZ, «Odi armene a coloro che verranno», Mario Verdone. Ceschina, Milano, 1968.

Փրոֆ. Մարիոյ Վերտոնէ՝ Հ. Մեսրոպ Վրդ. ձանաչեանի խաղերէն լեզուով լոյս տեսած «Ծագակաքաղ Արդի Հայ Գրականութեան» հատորին դրախտականը գրելով, իբր վերնագիր դրած էր. «Չարեհ եւ Արդի Հայ Բանաստեղծութիւնը» (հմտ. «Ausonia», թիւ 3-4, Սիէնա, 1966). կը ծանրանայ գլխաւորաբար Երեւանի բանաստեղծին գործին վրայ եւ դուրս կը ցայտեցնէ անոր նշանակութիւնն ու արուեստը: Այս առաջին քայլին կը յաջորդէ այժմ՝ ներկայ սիրուն հատորիկը, որ 65 էջերու մէջ, իրաւացի ընթերցողին կը ներկայացնէ Զարեհէն 28 բանաստեղծութիւններ՝ ընտրուած Քերթոզին ստեղծագործութեան ամբողջութեան մէջէն, սկսելով անոր առաջին խորհրդապաշտական փորձերէն՝ մինչեւ ապագայաշատ յեղափոխականութեան շրջանը, հասունութեան առաջին քերթուածներէն մինչեւ անոր արուեստի վերջին վիպագութիւնները:

Այսպէսով, ընթերցողը իր տրամադրութեան տակ ունի ո՛չ միայն Զարեհի քերթերու թիւններէն ամէնէն գեղեցիկները, այլ նաեւ բաւական ճշգրիտ դադափար մը կը կազմէ այն զարգացումին մա-